

Nyelvi örökségeink és kincseink: az archaizmusok

Minya Károly - 2022. 03. 09.

Az archaizmusok keletkezésének az alapvető oka az, hogy az élet változásával bizonyos tevékenységek megszűnnek, egyes tárgyak használata háttérbe szorul vagy teljesen megszűnik.

A Régi szavak szótára (Kiss 2012: 7) a címszavakat régiségük szerint három csoportba sorolja: a) kihalt szavak, amelyek teljes egészében ismeretlenek napjaink beszélői számára (pl. *aszó* 'kiszáradt völgy'); b) elfeledett szavak, amelyek ma már önállóan nem használatosak, de alakjuk, formájuk miatt következtethetünk korábbi jelentésükre (pl. *csuszkondó* 'korcsolya'); c) kiveszőben lévő szavak, amelyek az elmúlt évszázad paraszti gazdálkodásának a szavai, az idősebb nemzedék számára még ismertek, a fiatalabbak esetében azonban a passzív szókincsnek is a peremére szorultak (pl. *szakajtó*, *iga*).

A magyar nyelv nagyszótára régies és kissé régies minősítéseket alkalmaz. Íme néhány kifejezés az *a* betűsekből: *abcúg* (kissé régies) 'le vele! pusztuljon!'; *ábécista* régies (főnév) 'első osztályos elemi iskolai tanuló', 'valamiben járatlan, gyakorlatlan ember, kezdő'; *ablakadó* (régies) 'az ablakok száma alapján kivetett adó'; *ábrál* (régies) 'rajzban felvázol, ábrázol, bemutat valamit'; *ábrány* (régies) 'illúzió, megvalósíthatatlan, csalóka vágyálom, ábránd'; *ácsi* (régies) 'ácsmesterséggel kapcsolatos, ács által végzett (tevékenység), illetve ács által készített (tárgy)'; *ádálmalmája* (régies) 'ádámcsutka'.

A hétköznapi A magyar nyelv értelmező szótára régies és elavult minősítéseket használ az archaizmusokra, nem pedig a régi megnevezést. Nádasdy Ádám szerint „Az archaizmusnak a közkeletű felfogása nem egyszerűen azt jelenti, hogy „régí”, hiszen számos nyelvi elem van, amely régi, mégsem archaizmus, mert használata ma is természetes, stílusértéke semleges, normális. A római jog régi, de nem nevezzük archaikusnak (Nádasdy 2004: 38). (Ugyanakkor zárójelben megjegyezhetjük, hogy senki nem érti félre a *regi szó* szó szerkezetet az archaizmusok megjelölésére, ezért sem kifogásolhatjuk a Régi szavak szótára címet.)

A hagyományos felosztás alapján, mivel mindkettőt három csoportba sorolják jellegük szerint a korábbi szakirodalmi források. A fogalmi archaizmusok, azaz szavak mint archaizmusok (pl. *nádorispán*), jelentésbeli archaizmusok, azaz szójelentések mint archaizmusok (pl. *agy* 'koponya, koponyacsont') és formai archaizmusok, azaz szóalakok mint archaizmusok (pl. *tere* 'teher').

Ezt a felosztási szempontot érvényesíthetjük az archaizmusok körében is. Szükségszerű archaizmusok azok a kifejezések, amelyek elavult, régies szavak voltak, de napjainkban ismét bekerültek az alapszókincsbe, például: *kúria*, *körjegyzőség*, *számvevőség*, *község*. Az a paradox helyzet állhat elő, hogy ezek a kifejezések a nyelvhasználó szemszögéből akár tekinthetők neologizmusoknak is, elsősorban a fiatalabb korosztály körében. A kifejezés a későbbiekben sem nem archaizmus, sem nem neologizmus nem lesz, hanem e tekintetben semleges szócsoporthoz tartozik. Más szempontból ugyanakkor szükségszerű archaizmusok tekinthetők a szépirodalmi (erre még visszatérek) és a történelmi művekben, valamint történelemkönyvekben szereplő archaizmusokat (pl. *nádorispán*, *dézsma*).

Stilisztikai archaizmusok azok a kifejezések, amelyek a kortárs szépirodalomban jelentkeznek, ritkábban a sajtóban. Ilyen például 0 című műve. (Már a címében is egy formai archaizmussal szembesülünk, a számnév után használt többes

számmal.) A műben az író végig érzékelteti az ódon hangvételt, természetesen nem csak a szavak szintjén: „*Én, Csokonai Lili löttem e nyívvél tellyes világra az 1965. esztendőben 17. septembris virradólag Csepel szürke lapályában, az igaz római hitben és hitetlenségben megmaradván hóttig.*” Itt kell megemlíteni, hogy az archaizmusok célja lehet egy letűnt kor felidézése vagy a régiesítés, illetve az ünnepélyesség hangulatának megteremtése.

„*Ösztövért kútágas, hórihorgas gémmel / Mélyen néz a kútba s benne vizet kémel: / Óriás szunyognak képzelné valaki, / Mely az öreg földnek vérit most szja ki.*” Arany János Toldi elbeszélő költeményének első énekében szereplő sorának szavai mind archaizmusok: *ösztvér, kútágas, hórihorgas, gémmel*. A műben a következő archaizmusok szerepelnek még: *tor* ('lakoma a halott emlékére'), *parittyá* ('bőr hajtófegyver'), *toportyán* ('réti farkas'), *juss* ('örökség, járandóság'), *bögöly* ('vérszívó légy'), *juházott* ('szelídült, csillapodott'), *vendégoldal* ('hosszú rúd, a szekér tartozéka'), *megpitymallott* ('hajnalban kivilágosodott'), *fehérnép* ('nők, asszonyok'), *sajka* ('evezős csónak'), *nyalka* ('tetszetős, kicsinosított'), *legénytoll* ('zsenge, fejletlen szakáll'), *itce* ('régi úrmérték'), *szemöldökfa* ('az ajtókeret vízszintes fája'), *csimpalyogva* ('csimpaszkodva'), *öszökélte* ('biztatta'), *tilalomfa* ('tiltó tábla, valamilyen tilalmat jelölő faoszlop'), *renyhe* ('lusta, tunya'), *szérű* ('tisztás a gabona csépléséhez'), *nádor* ('a király után az első ember'), *csobolyó* ('lapos boroshordó'), *ösztvér* ('vékony, sovány'), *kolcsagos* ('sisaktollas'), *bakacsín* ('fekete vászon'), *rest* ('lusta'), *petrence* ('kisebb rakás két rúdon'), *kaláris* ('gyöngysor'), *csoroszlá* ('az eke éle'), *penna* ('toll'), *íziben* ('hamarjában'), *szurdék* ('zug, kemence'), *boglya* ('halom széna'), *szik* ('sótartalmú, rossz minőségű talaj'), *sarja, sarj* ('a rét újrahajtása az első kaszálás után, másodkaszálás'), *tors* ('a levágás, kaszálás után hátra maradt tarló'). Nyelvi örökségeink és kincseink mind.

Az archaizmusokat érdemes a neologizmusokhoz viszonyítva is megvizsgálni. A neologizmusok és az archaizmusok korrelatív viszonya, azaz ellentétes kölcsönössége abban nyilvánul meg, hogy míg a neologizmusok a szinkroniában idővel elveszít(het)ik neologizmus mivoltukat, és köznyelvi kifejezéssé vál(hat)nak, addig az archaizmusok egy esetleges közbülső lépcsővel (friss archaizmusok, kevésbé régies kifejezések) azok is maradnak, sőt egyre inkább azokká válhatnak. Ritkán ugyan, de mint korábban láthattuk, felelevenülhetnek, s a köznyelv szókincsének részévé válhatnak. (Mint ismert, a nyelvújítás korában az egyik szókincsbővítési mód volt a régi szavak felelevenítése.) A neologizmus köznyelvvé válása viszont természetes folyamat.

A régi szó felelevenedésének jellegzetes példája a *fapados* kifejezés. A magyar értelmező kéziszótár legújabb, 2003-as kiadása szerint vasúti kifejezés, elavult, '1950 és 1956 között a párnásnál olcsóbb, nem párnázott ülésekkel ellátott vasúti kocsik, illetve osztály'. Azonban ez a meghatározás mára már nem helytálló, és ez korántsem csoda, hiszen minden nyelvben a szókészlet és a jelentések a legváltozékonyabbak, nem olyan állandóak, mint a hangzókészlet vagy az alaktani rendszer. A *fapados* kifejezés és jelentés ma már újra a reneszánszát éli a *fapados repülőjáratoknak* köszönhetően, mondhatjuk, hogy az archaizmusból neologizmus lett. Érdemes megemlíteni a szó etimológiáját, azaz kialakulását. Ebben Burget Lajos Retrő szótára segít, amelyben a következőket olvashatjuk: „Az osztályharcos korszakban úgy vélték, hogy a vasúti kocsik osztályba sorolása sem idézheti a múlt rendszert. Így az 1. osztály elnevezés helyett, az orosz megjelölés tükörfordításaként, a *fapados* (zsjotszkij) és a *párnás* (mjágkij) megjelölést vezették be.” Kezdetben tehát a légitársaságoknál alakult ki az új jelentés, íme egy példamondat: „Az úgynevezett *fapados* légitársaságok többek között azzal is spórolnak, hogy csak kevés ellátást biztosítanak a *fedélzeten*.” Aztán a *fapados* divatszó lett, mi több reklámszó, úgy, mint az *akciós, diszkontár, árszabáló, ársuhanás* kifejezésünk az olcsóság jelölésére. Létezik *fapados étterem, szállás, futárszolgálat, esküvői videó, bukósíslak*(!). Sőt forradalom is: „*Drasztikusán csökkentek a repülőjegyárak az elmúlt években Magyarországon is: győzött a *fapados forradalom!*”*

A neologizmusok és az archaizmusok korrelatív viszonya tehát a köznyelviség felé, illetve az attól való eltávolodásban jelentkezik.

A két szócsopotról a szókészletben elfoglalt helye szerint elmondhatjuk, hogy a neologizmusok a kezdetben a peremszókincsben fordulnak elő, (az egyén szempontjából a passzívban), majd szükségességüktől és fontosságuktól függően kerülnek be különböző gyorsasággal az alapszókincsbe (az egyén szempontjából az aktívba). Az archaizmusok esetében fordított ez az út: az alapszókincsből kerülnek a peremszókincsbe, majd idővel a teljes feledés homályába vesznek.

Összegzésképpen egyrészt megállapíthatjuk, hogy az archaizmus és a neologizmus nem abszolút, hanem relatív, illetve viszonyfogalom. Másrészt a neologizmusok és az archaizmusok a saussure-i kategóriákban elhelyezve megjelenhetnek a langue (nyelv) és parole (beszéd) szintjén. A langue szintjén akkor, amikor a szótárakban jelölt archaizmusokról és nem jelölt neologizmusokról beszélünk, illetve amikor a szinkron nyelvállapothoz viszonyítva adjuk meg őket. A parole szintjén pedig az egyén nyelvhasználatához viszonyítva beszélhetünk neologizmusokról és archaizmusokról. Ugyanúgy, mint a hangok megkülönböztetjük a fonémát és beszédhangot, a szavak szintjén a lexémát és glosszémát, a mondatok szintjén pedig a rendszermondatot és szövegmondatot. Ennek árnyalása azonban egy következő tanulmány feladata.

Irodalom

Nádasdy Ádám: Az archaizmus. *Magyar Narancs*, 2004/1.

Bárczi Géza – Országh László (vezető szerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára. I. –VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1959–1962.

Burget Lajos: *Retró szótár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2008.

Ittész Nóra (szerk.): *A magyar nyelv nagyszótára. I.* MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 2006.

Kiss Gábor (főszerk.): *Régi szavak szótára.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2012.

Nincs hozzászólás!

Your Email address will not be published.

Save my name, email, and website in this browser for the next time I comment.

Ez az oldal az Akismet szolgáltatást használja a spam csökkentésére. **Ismerje meg a hozzászólás adatainak feldolgozását** .

© 2022 e-nyelvmagazin.hu. All rights reserved.